Sahitya Manthan
A Peer-Reviewed, Open Access e-journal
ISSN: 2582 6867, Website: http://www.sahityamanthan.in
Year-5, Issue-5, Continuous Issue-35, January - February 2026

નવલશા હીરજી : વ્યાપારી સૂઝ અને લોકધર્મી વ્યક્તિત્વનું મિલન

-ડૉ. મનીષકુમાર ગિરીશભાઈ ગૌસ્વામી

ગુજરાતી સાહિત્યના અત્યંત પ્રયોગશીલ અને બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા સર્જક એટલે ચિનુ મોદી. સાહિત્ય જગતમાં તેઓ 'ઈર્શાદ' ઉપનામથી સુવિખ્યાત છે. એક પ્રખર કવિ, નાટ્યકાર, નવલકથાકાર અને વિવેચક તરીકે જાણીતા ચિનુ મોદીએ ગઝલ અને નાટક બંને ક્ષેત્રે નવા શિખરો સર કર્યા છે. ગુજરાતી ગઝલમાં તેમણે 'ગણિતની રીતે ગઝલ' લખવાના જે પ્રયોગો કર્યા અને 'નવલશા હીરજી' જેવા નાટકો દ્વારા લોકનાટ્ય શૈલીને આધુનિક મંચ પર જીવંત કરી, તે સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ ક્રાંતિકારી સાબિત થયા છે. વ્યવસાયે અધ્યાપક રહેલા ચિનુ મોદીને તેમની વિશિષ્ટ સાહિત્ય સેવા બદલ સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ, નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ અને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક જેવા સર્વોચ્ચ સન્માનો પ્રાપ્ત થયા છે. તેમની કૃતિઓ આજે પણ નવી પેઢીના સાહિત્યકારો માટે દીવાદાંડી સમાન છે.

ચિનુ મોદી લિખિત 'નવલશા હીરજી' નાટક મધ્યકાલીન જૈન કવિ નયસુંદરની કૃતિ 'રૂપચંદ કુંવર રાસ' પર આધારિત છે, જે એક સમૃદ્ધ અને પરોપકારી વણિક શ્રેષ્ઠી નવલશા હીરજીના જીવન અને તેમના નૈતિક મૂલ્યોની આસપાસ ફરે છે. આ નાટકમાં નવલશાના વ્યાપારિક સાહસો, દરિયાપારના વ્યવહારો અને જીવનમાં આવતા વિવિધ સંઘર્ષો વચ્ચે તેમની વચનબદ્ધતા અને પ્રામાણિકતાની કસોટી થતી જોવા મળે છે. લેખકે આ પરંપરાગત કથાને ગુજરાતી લોકનાટ્ય 'ભવાઈ'ની શૈલીમાં ઢાળીને રંગલો-રંગલી જેવા પાત્રો દ્વારા મનોરંજક અને વ્યંગાત્મક રીતે રજૂ કરી છે. આ કથા નવલશાના પાત્ર દ્વારા એ પ્રસ્થાપિત કરે છે કે સાચી વ્યાપારી સફળતા માત્ર ધન કમાવવામાં નહીં, પરંતુ ધર્મના પાયા પર ટકેલી નૈતિકતા, ઉદારતા અને માનવતાના પાલનમાં રહેલી છે.

ચિનુ મોદી ગુજરાતી સાહિત્યના એવા પ્રયોગશીલ સર્જક રહ્યા છે જેમણે પરંપરાને આધુનિકતા સાથે જોડવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું છે. તેમના નાટ્યસંગ્રહોમાં 'નવલશા હીરજી' એક અપ્રતિમ કૃતિ છે, જે મધ્યકાલીન જૈન કવિ નયસુંદરના 'રૂપચંદ કુંવર રાસ' પર આધારિત હોવા છતાં, પોતાની મૌલિક પ્રસ્તુતિને કારણે અજોડ બની છે. આ નાટકના કેન્દ્રમાં રહેલું પાત્ર એટલે નવલશા હીરજી માત્ર એક ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક પાત્ર નથી, પરંતુ ગુજરાતી વણિક સંસ્કૃતિ, નૈતિકતા અને માનવીય ગરિમાનું એક જીવંત પ્રતીક છે. આ નાયકના પાત્રમાં વ્યાપારી સૂઝ અને લોકધર્મી વ્યક્તિત્વનો જે અદભૂત સંગમ જોવા મળે છે, તે ગુજરાતી નાટ્યજગતમાં વિરલ છે.

નવલશા હીરજીના વ્યક્તિત્વનું પ્રથમ પાસું તેમની વ્યાપારી કુશળતા છે. ગુજરાત હંમેશા તેના દરિયાખેડુ સાહસિકો અને વેપારીઓ માટે જાણીતું રહ્યું છે. નવલશા આ જ પરંપરાના વારસદાર છે. તેમનો વેપાર માત્ર સ્થાનિક બજારો પૂરતો સીમિત નથી, પરંતુ સાત સમુદ્ર પાર વિસ્તરેલો છે. એક વ્યાપારી તરીકે તેમની પાસે જે દીર્ઘદ્રષ્ટિ છે, તે નાટકના અનેક પ્રસંગોમાં સ્પષ્ટ થાય છે. તેમની પાસે જોખમ લેવાની વૃત્તિ છે, પણ તે જોખમ પાછળ ચોક્કસ ગણતરી અને આત્મવિશ્વાસ રહેલો છે. તેઓ ધનને માત્ર સંગ્રહ કરવાની વસ્તુ નથી ગણતા પણ તેને ગતિશીલ રાખવામાં માને છે. લેખકે નવલશાને એક એવા 'શ્રેષ્ઠી' તરીકે આલેખ્યા છે, જેમની સફળતા પાછળ કેવળ નસીબ નહીં પણ તેમનો તીવ્ર પુરુષાર્થ અને બુદ્ધિચાતુર્ય રહેલું છે. મધ્યકાલીન વાતાવરણ હોવા છતાં નવલશાની વિચારવાની પદ્ધતિ આધુનિક મેનેજમેન્ટના સિદ્ધાંતો જેવી સચોટ લાગે છે. નાટકમાં આવતો મુનીમજી અને નવલશાનો સંવાદ નવલશાની વ્યાપારી સૂઝ દર્શાવે છે.

"મુનીમજી: શેઠ, આ વખતે બજારમાં તેજી દેખાય છે. જો આપણે માલ રોકી રાખીએ, તો બમણો નફો થશે.

નવલશા: (શાંતિથી) મુનીમજી, વેપારનો અર્થ ફક્ત તિજોરી ભરવી નથી હોતો. જે નફો સામેવાળાના આંસુ પર ઊભો હોય, એ લક્ષ્મી લાંબુ ટકતી નથી. સાચો વેપારી એ જ કહેવાય જે ગ્રાહકના સંતોષમાં પોતાનો નફો જુએ.

મુનીમજી: પણ શેઠ, આટલો મોટો સોદો જતો કરવો?

નવલશા: સોદો જતો નથી કરવો, પણ ન્યાયપૂર્વક કરવો છે. ભાવ એટલો જ રાખજો કે ગરીબના ઘરનો ચૂલો પણ સળગતો રહે અને આપણી પેઢીની આબરૂ પણ જળવાય."

નવલશા હીરજી માત્ર એક નફો કરનારા વેપારી નથી. જો તેમ હોત તો આ પાત્ર સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ આટલું પ્રભાવશાળી ન બન્યું હોત. આ પાત્રની ખરી ઊંચાઈ તો તેમના લોકધર્મી વ્યક્તિત્વમાં છુપાયેલી છે. લોકધર્મ એટલે માત્ર ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ નહીં, પણ જનસમૂહ પ્રત્યેની જવાબદારી અને માનવતાના મૂલ્યોનું પાલન. નવલશાના વ્યક્તિત્વમાં જૈન ધર્મના સંસ્કારો અને માનવતાવાદી અભિગમનો સુંદર સમન્વય છે. તેઓ માને છે કે સંપત્તિ એ ઈશ્વરની દેણ છે અને તેનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણ માટે થવો જોઈએ. જ્યારે રાજ્ય પર કે પ્રજા પર સંકટ આવે છે, ત્યારે નવલશા હીરજી પોતાની વ્યાપારી મર્યાદાઓ તોડીને એક ઉદારદાતા તરીકે સામે આવે છે. તેમનું લોકધર્મી વ્યક્તિત્વ દુષ્કાળ સમયે ગામલોકો સાથે કરેલા સંવાદથી ઉજાગર થાય છે.

"ગામલોક: શેઠ, વરસાદે મોઢું ફેરવી લીધું છે. બાળકો ભૂખે મરે છે, હવે તો તમે જ અમારો સહારો છો.

નવલશા: (ગદગદિત થઈને) અરે ભાઈઓ, આ સંપત્તિ મારી નથી, આ તો ઈશ્વરે મને તમને સોંપવા માટે આપેલી અમાનત છે. નવલશાના કોઠારના દ્વાર આજથી ગામના દરેક જરૂરિયાતમંદ માટે ખુલ્લા છે.

ગામલોક: પણ શેઠ, આટલું બધું અનાજ મફત આપશો તો તમારી પેઢી ખાલી થઈ જશે!

નવલશા: પેઢી ખાલી થશે તો ફરી ભરાઈ જશે, પણ જો માનવતા મરી પરવારશે તો એ ક્યારેય પાછી નહીં આવે. મારા ભાઈઓ ભૂખ્યા સૂવે અને હું મખમલની ગાદી પર બેસું? એ નવલશા હીરજીથી નહીં બને!"

તેમનું પાત્ર એ સત્યને ઉજાગર કરે છે કે સાચો વેપારી એ જ છે જેની પાસે સંપત્તિની સાથે સંસ્કાર અને લક્ષ્મીની સાથે સરસ્વતી પણ હોય.

ચિનુ મોદીએ આ નાટકમાં 'ભવાઈ' શૈલીનો જે ઉપયોગ કર્યો છે, તે નવલશાના પાત્રને વધુ લોકભોગ્ય બનાવે છે. રંગલો અને રંગલીના માધ્યમથી થતી રજૂઆત વચ્ચે જ્યારે નવલશા મંચ પર આવે છે, ત્યારે તેમની ગંભીરતા અને ભવ્યતા આખા વાતાવરણને બદલી નાખે છે. નાયકની ભાષામાં જે તળપદું જોમ છે અને સંવાદોમાં જે લયબદ્ધતા છે, તે તેમના વ્યક્તિત્વને વધુ ધારદાર બનાવે છે. તેમની બોલીમાં વણિકશાહીની મીઠાશ છે, પણ જરૂર પડ્યે તેમાં લોખંડી દ્રઢતા પણ જોવા મળે છે. નવલશા જ્યારે પોતાના સિદ્ધાંતોની વાત કરે છે ત્યારે તે ઉપદેશક નથી લાગતા, પણ એક અનુભવી વડીલ લાગે છે. તેમની પ્રામાણિકતા અને વચનબદ્ધતા એ હદે છે કે તેઓ પોતાના વેપારમાં ક્યારેય અનૈતિક માર્ગ અપનાવતા નથી. 'જાન જાય પણ વચન ન જાય' એ ઉક્તિ તેમના જીવનનો મૂળમંત્ર છે.

નવલશા હીરજીનું પાત્રાલેખન એ બાબત પર પણ પ્રકાશ પાડે છે કે મધ્યકાલીન સમાજમાં સામાજિક પ્રતિષ્ઠા માત્ર પૈસાથી નહીં, પણ ચરિત્રથી મળતી હતી. નાટકમાં આવતા સંઘર્ષના પ્રસંગોમાં નવલશા ડગતા નથી. તેમની ધીરજ અને સ્થિતપ્રજ્ઞતા જોવા જેવી છે. વ્યાપારમાં નફો કે નુકસાન એ કુદરતી પ્રક્રિયા છે એમ માનીને તેઓ દરેક સ્થિતિને સમાન ભાવે સ્વીકારે છે. આ ગુણ તેમને એક સામાન્ય વેપારીમાંથી એક 'મહાજન' બનાવે છે. ચિનુ મોદીએ પાત્રની આંતરિક દુનિયાને પણ સુંદર રીતે આલેખી છે. નવલશાના મનમાં ચાલતા દ્વંદ્વ, તેમની સંવેદનાઓ અને તેમના પિતૃત્વના ભાવો નાટકને ભાવનાત્મક ઊંડાણ આપે છે.

લેખકની કલમની કમાલ એ છે કે તેમણે નવલશાને કોઈ આદર્શવાદી પૂતળું નથી બનાવ્યા, પણ એક માંસ-લોહીના જીવંત માનવી તરીકે રજૂ કર્યા છે. તેમની ભૂલો, તેમની મૂંઝવણો અને તેમની મર્યાદાઓ પણ નાટકમાં ક્યાંક ક્યાંક ડોકાય છે, જે આ પાત્રને વધુ વાસ્તવિક બનાવે છે. નવલશા હીરજી એ ગુજરાતી જનમાનસની એ છબિ છે જે પ્રામાણિકતાથી સંપત્તિ કમાવવામાં ગર્વ અનુભવે છે અને પરોપકારમાં સંપત્તિ ખર્ચવામાં આનંદ માણે છે.

અંતે, 'નવલશા હીરજી' નાટક દ્વારા ચિનુ મોદીએ એક એવા નાયકની સૃષ્ટિ ઉભી કરી છે જે સદીઓ જૂની વાર્તામાંથી આવવા છતાં પણ આજના સમયમાં એટલો જ પ્રસ્તુત લાગે છે. નવલશાનું વ્યક્તિત્વ આપણને શીખવે છે કે સફળતાનો માર્ગ નૈતિકતાના પાયા પર જ ચણી શકાય. વ્યાપારી સૂઝ અને લોકધર્મી સેવાભાવના જે રીતે આ પાત્રમાં એકાકાર થયા છે, તે જોતા નવલશા હીરજી માત્ર નાટકનું પાત્ર ન રહેતા, એક સંસ્કારમૂર્તિ બની રહે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના પાત્રાલેખનમાં આ એક સુવર્ણ પ્રકરણ છે, જે હંમેશા ભાવકો અને નાટ્યપ્રેમીઓને પ્રેરણા આપતું રહેશે. આ પાત્ર દ્વારા આપણે આપણી સાંસ્કૃતિક વિરાસત અને વેપારી પરંપરાના શ્રેષ્ઠ તત્વોને ફરી એકવાર ઓળખી શકીએ છીએ.

સંદર્ભગ્રંથો

(૧) નવલશા હીરજી – લેખક: ચિનુ મોદી, અસાઈત સાહિત્ય સભા, ઊંઝા

(૨) ચિનુ મોદીના શ્રેષ્ઠ નાટકો – સંપાદક: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ

(3)https://gujarativishwakosh.org/%E0%AA%A8%E0%AA%B5%E0%AA%B2%E0%AA%B6%E0%AA%BE-%E0%AA%B9%E0%AB%80%E0%AA%B0%E0%AA%9C%E0%AB%80/

(૪) સાહિત્યસર્જક ચિનુ મોદી – સમીક્ષાત્મક અધ્યયન, પીએચ.ડી થીસીસ, પ્રસ્તુતકર્તા: જયા એલ. મણવર

ડૉ. મનીષકુમાર ગિરીશભાઈ ગૌસ્વામી
ગુજરાતી વિભાગ
એન. પી. પટેલ આર્ટસ & એસ. એ. પટેલ કોમર્સ કૉલેજ, પાલનપુર
મો.: ૭૩૫૯૦૧૪૯૯૭
ઈ-મેલ: manishgauswami664@gmail.com